

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 4, Sayı 2 (Haziran 2007)

Mak. #23, ss. 104-115

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine

Ufuk Tavkul

Ankara Üniversitesi (Ankara)

ÖZET

Yaklaşık 2500 yıl öncesinden Proto-Türk ve Türk kavimlerinin Kafkasya'da hâkimiyet kurdukları, buradaki halkları etnik ve kültürel açıdan etkiledikleri bilinmektedir. Bu dönemlerde eski Türk dilinin Kafkas halklarının dilleri üzerinde de etkili olduğu ve Türk dilinden bu dillere pek çok kütür kelimesinin yerleştiği anlaşılmaktadır. Adige (Çerkes) dilinde eski Türkçe kökenli olması sebebiyle önemli gördüğümüz ve üzerinde durmak istediğimiz birkaç kelimenin Bulgar Türkçesi karakteri taşıdığı dikkati çekmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Bulgar Türkçesi, Kafkas dilleri, Adige (Çerkes) dili.

ABSTRACT

As it might be known, Proto-Turkish and Turkish tribes have established sovereignty in the Caucasus and they have influenced the ethnic and cultural structure of the Caucasian peoples since 2500 years ago. In this era the Old Turkish language has been effective on the languages of the Caucasian peoples and a great amount of loan words have been borrowed from Turkish. It is understood that some words which we have studied in this paper have been borrowed from Old Bulgar Turkish to Adige (Circassian) language.

KEY WORDS

Bulgar Turkish, Caucasian Languages, Adige (Circassian) Language.

Günümüzde Batı Kafkaslarda, Rusya Federasyonu'na bağlı Adigey, Karaçayev-Çerkesya ve Kabardino-Balkarya adlarını taşıyan üç özerk cumhuriyetin sınırları dahilinde yaşamakta olan ve kendi dillerinde kendilerini 'Adige' adıyla tanımlayan

Kafkas halkı, Türkçe ve Rusçada 'Çerkes', İngilizcede ise 'Circassian' adıyla tanınmaktadır ([Resim 1](#)).

Adigeler (Çerkesler) yaşadıkları bölgeye 'Adigey' adını verirler. Yunanlıların ve daha önceleri İyonyalıların Kafkasya kıyılarında koloniler kurdukları M.Ö. 6. yüzyılda Adigey'de çok sayıda yerli kabileler ve küçük etnik gruplar bulunuyordu. Bunlardan Azak Denizi kıyısında bulunanlar kendilerine 'Mıutveher' (Myutvekher) adını veriyorlardı. Bunların Yunanlıların Meot adını verdikleri halk oldukları sanılmaktadır. Meotlar Karadeniz kıyısında oturan Sind, Kerket, Toret, Pses, Dane, Haniöh, Zih, Abasg gibi halklara 'Dehher' ya da 'Adehher' adını veriyorlardı. Bu kelime "öbür denizliler" anlamına geliyordu. Adige adının *Adehher* isminden ortaya çıkmış olabileceği ileri sürülmektedir (Aşemez 1973: 37).

M.Ö. II-I. yüzyıllarda İskitlerin ardından gelen Sarmatlar Adigey topraklarının çoğunluğunu ellerine geçirdiler ve Kafkas sıradağları yamaçlarına dayandılar (Aşemez 1973: 42). M.S. III-IV. yüzyıllarda Hunlar eski Adige kavimleri olan Sind-Meotların bir kısmını yok ettiler, kalanını da önlerine katıp dağlara sürdüler. Bu durumu belgeleyen IV-VI. yüzyıllara ait yerleşme izleri arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır.

Orta çağa ait belgelerde Adigelerden Zih ve Kasog adları ile bahsedilmektedir. VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başlarına ait Bizans yazarı Epiflanni'nin yazılarında Kasog ve Zih adları ayrı olarak zikredilmektedir. Bizans imparatoru Konstantin Porphyrogenetos da X. yüzyılda Kasog ve Zihleri ayrı olarak belirtir. Fakat X. yüzyıl Arap yazarı Mesud'dan itibaren bunların hepsine birden Kasog adının verildiği görülmektedir. Mesud şöyle yazar:

"Alanlara komşu olarak (Kafkas) dağları ile Karadeniz arasında Kasog adlı kavim yaşamaktadır. Alanlar onlardan çok daha güçlüdürler."

Tmutarakan prensliği döneminde (X-XII. yüzyıllar) eski Ukrayna yazarları da Adigelere Kasog adını verirlerdi (Aşemez 1973: 44).

X. yüzyıla ait Rus belgelerinde Batı Kafkasya'da yaşayan Kasog adlı tek bir kavmin varlığından bahsedilir. Batı Kafkasya'da müstakil dil konuşan ayrı kabilelerin ortaya çıkışı X. yüzyıla rastlar.

Adige dilinin Sümer, Elam ve Hatti gibi eski ölü dillerle akraba olduğu ileri sürülmüşse de, dilbilim açısından bu henüz ispatlanamamıştır. Günümüzde yapılan sınıflandırmaya göre Adige dili, kendisine komşu yaşayan Abhaz diliyle birlikte Kafkas dilleri grubunun Abhaz-Adige grubunu meydana getirmektedir.

Batı Kafkaslar'da konuşulan Adige dili Karaçay-Malkar ve Nogay gibi Türk dilleri, Osetçe, Rusça ve Abhazca ile komşudur. Dolayısıyla Adige dili üzerinde bu dillerin bir dereceye kadar etkisinden söz etmek de mümkündür.

Adige dili coğrafi açıdan iki ana gruba ve kendi içindeki farklı lehçelere ayrılır.

Bunlar:

1. Batı Adige Lehçeleri: Natuhay, Şapsıĝ, Abzeh, Hatkoy, Bjeduĝ, Temirgoy (Çemguy), Mamhıĝ, Yecerikoy ve Mehoş.

2. Doĝu Adige Lehçeleri: Asıl Kabardin, Mozdok-Kabardin, Kuban-Kabardin ve Besleney (Yıldız 1976: 52).

Batı Adige lehçeleri Adigey Cumhuriyeti'nde konuşulurken, Doĝu Adige lehçeleri Karaçayevo-Çerkesya ve Kabardino-Balkarya Cumhuriyetlerinde konuşulmaktadır (Resim 2). Günümüzde Kafkasya'da Adige dilinde konuşanların sayısı 700 bin kişi civarındadır. Adige lehçeleri için Kiril harflerinden oluşturulan üç ayrı alfabe kullanılmaktadır.

Batı Kafkasya'da uzun bir geçmişe, zengin bir kelime hazinesine ve köklü bir kültüre dayanan, anlatım gücü yönünden işlek bir dil olan Adige dilinde eski Türkçe bazı kelimelere rastlanması şaşırıcı değildir. Çünkü yaklaşık 2500 yıl öncesinden Proto-Türk ve Türk kavimlerinin Kafkasya'da hâkimiyet kurdukları, buradaki halkları etnik ve kültürel açıdan etkiledikleri bilinmektedir. Bu dönemlerde eski Türk dilinin Kafkas halklarının dilleri üzerinde de etkili olduğu ve Türk dilinden bu dillere pek çok kültür kelimesinin yerleştiği anlaşılmaktadır (Tavkul 2002).

Adige dilinde eski Türkçe kökenli olması sebebiyle önemli gördüğümüz ve üzerinde durmak istediğimiz birkaç kelimenin Bulgar Türkçesi karakteri taşıdığı dikkati çekmektedir. Adige dilindeki Türkçe kelimelerin M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. VI. yüzyıl arasında Kafkasya'da hâkimiyet kuran Hunların bir kabilesi olan Kuban Bulgarları ile M.S. XII-XIV. yüzyıllarda bu bölgede etkili olan Kıpçaklar'dan kaldığı anlaşılmaktadır (Resim 3). Her iki Türk kavmi de günümüzde Kafkasya'da Adigelere komşu yaşayan Karaçay-Malkar halkının atalarını oluşturmaktadır.

Hunların Orta Asya'dan batıya göç ederek M.S. 370-375 yıllarında Volga Irmağı'nı geçip, Kafkasların kuzeyinde yaşayan Kuban Alanlarını boyundurukları altına aldıkları bilinmektedir (Grousset 1980:88). Batı Hunları'nın bir kolu olan Bulgar Türkleri'nin III-IV. yüzyıllarda Kuban bölgesine yerleştikleri anlaşılmaktadır (Feher 1984:5). Bizanslı tarihçi Diyonysius de Charax Hunların 330 tarihlerinde Kafkasların güneyine kadar indiklerini kaydetmiştir. Bunlar da Hunların Bulgar kolu idi (Kurat 1972:12). M.S. III. yüzyılda yaşayan Suriyeli tarihçi Mar Abas Katuni'ye göre ise Bulgar Türkleri M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde bulunuyorlardı (Kurat 1972:108).

558 yılında Kafkasya'ya gelen Avar Türkleri bir kısım Bulgar boyları ile birlikte Balkanlarda Tuna bölgesine göç ettiler. 671 yılında liderleri Asparuk komutasında Balkanlara giden ve bugünkü Bulgaristan'a adlarını veren Bulgar Türkleri orada Slav kabileleri arasında eriyip yok oldular. Kafkasya'da kalan Kuban Bulgarları ise Alan ve Adige boyları ile yaşamaya devam ettiler (Avcıoĝlu 1982:720).

Bizans kaynakları Bulgar Türklerinin VII. yüzyıla kadar Kuzey Azak bozkırlarında göçebe hayatı yaşadıklarını ve Hanları Kubrat'ın ölümüyle dağıldıklarını yazmaktadır. Kubrat'ın büyük oğlu *Batbay* Azak'ta kalmış, *Kotrag* adındaki ikinci oğlu Don Irmağı'nın karşısına yerleşmiştir. Üçüncü kardeş *Asparuk* ise, Tuna boylarına göç etmiştir. Azak Denizi'nin kuzey kıyılarında yerleşen Batbay'ın kabilesi Bizans ve Rus kaynaklarında Kara Bulgarlar adıyla geçmektedir.

Don bölgesinde Novoçerkassk'da bulunan Bulgar Türklerine ait kazanlar ile Aşağı Dinyester ve Tuna boylarında ele geçirilen kazan parçaları aynı kültürel özellikleri göstermekteydi. Bu arkeolojik eserlerin dağılımı Bulgar Türklerinin Azak'tan Tuna'ya doğru olan göç yollarını gösteriyordu. Aynı kaplara Kuzey Osetya'da yapılan araştırmalarda da rastlanması üzerine, A. Miller Azak bölgesindeki Kara Bulgarların bir bölümünün Kafkasya'ya gelip yerleştiğini ve bunların günümüzdeki torunlarının Karaçay-Malkarlılar olduğu tezini ileri sürdü (Miller 1985:42).

Urallardan göç ederek Kuban bölgesine gelen Macarlar uzun yıllar Kafkasya'da Bulgar Türklerine komşu yaşadılar. Bu ortak yaşam sırasında kültür yönünden daha ileri olan Bulgar Türklerinden Macarca'ya pek çok kelime girdi. Macar Türkolog Zoltan Gombocz, Macarların Kafkasya'da Kuban bölgesinde yaşadıkları dönemde Bulgar Türkçesinden Macarca'ya geçen 300 kadar kelimeyi tespit etmiştir (Gombocz 1912). Macarların IV. yüzyılda Bulgar Türklerinden aldıkları kelimelerin çoğu son derece gelişmiş olan hayvan ıslahatına, ziraat kültürüne, sosyal ve idarî teşkilata dairdir. Bulgar Türklerinin kültürünün çeşitli zaman ve mekanda komşu milletlere büyük tesirler yaptığı bundan da anlaşılmaktadır (Feher 1943:290). Bu kelimelerden birçoğu günümüzde Karaçay-Malkar dilinde yaşadığı gibi, bazıları Adige ve Oset dillerine de girmiştir (Tavkul 1993:22).

Kafkasya'da konuşulan Kuban Bulgar Türkçesinin fonetik özelliklerinin Tuna ve Volga Bulgar Türkçeleri ile benzerlik göstereceği şüphesizdir. V.-X. yüzyıllar arasından kalan Tuna Bulgarlarına ait dil kalıntılarından ve XIII.-XIV. yüzyıllardan kalan Volga Bulgarlarına ait Arap harfli mezar kitabelerinden, Bulgar Türkçesinin Ana Türkçe (Pre-Turkic) dönemindeki r ve l seslerini koruyan bir Türk dili olduğu anlaşılmaktadır.

Volga Bulgar kitabelerinde karşımıza çıkan bazı kelimeler, bu dilde Eski Türkçe'deki /z/ sesi yerine /r/ sesinin, /ʃ/ sesi yerine // sesinin korunduğunu belgelemektedir. Sözelimi:

طخور *tohur* "dokuz"

هير *hir* "kız"

بيليم *biyelim* "beşinci" (Tekin 1988: 27)

Kuban Bulgarlarından Macarcaya VIII. yüzyıldan önce geçtiği tespit edilmiş olan

kelimelerden, Kuban Bulgar Türkçesinin de bir *r* ve *l* dili olduğu görülmektedir (Tekin 1987: 11).

Eski Türkçe'de söz başında bulunan *y*- sesinin Volga Bulgar Türkçesinde *c*- sesine dönüştüğü bilinmektedir. Örneğin:

چيرم *cirem* "yirmi"

چيети *ciyeti* "yedi" (Tekin 1987: 28)

Tuna Bulgar Türkçesi dil malzemesine ait Bulgar Hanları listesinde yer alan ay adları arasında, yedinci ayın adı kiril harfleriyle ЧИТЕМЬ *çitem* "yedinci" biçiminde görülmektedir. Aynı listenin Grek harfli orijinal metninde, önsesdeki "Ç" harfi Grekçe'de "C" sesini veren "TZ" harfleriyle yazılmıştır. Bu da bize, Tuna Bulgar Türkçesinde de Eski Türkçe'deki *y*- sesinin *c*- sesine değişmiş olduğunu belgelemektedir (Tekin 1987: 22).

Söz başındaki *c*- sesinin durumu açısından, Kafkasya'da konuşulan Kuban Bulgar Türkçesinin üç diyalekte ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar *d*-, *c*- ve *dz*-diyalektleridir (Bayçorov 1989: 264).

Kuban Bulgar Türkçesinin *d*- diyalektine ait yazıtlarda Eski Türkçedeki bazı kelimeler şu biçimde yer almaktadır:

yoğ "cenaze töreni, yas" > doğ

yer "yer, mevki" > der

yıl "yıl" > dal

Tuna Bulgar Türkçesine ait On İki Hayvanlı Takvim sisteminde "Yılan" yılının karşılığı ДИЛОМЬ "Dilom" biçiminde tespit edilmiştir. Bu kelime önsesinde yer alan *d*- sesi büyük bir ihtimalle /c/ ünsüzüne çok yakın ön damaksillaşmış bir /d/ ünsüzünü temsil etmektedir (Tekin 1987: 14). Buradan hareketle, Kuban ve Tuna Bulgar Türkçelerinde Eski Türkçedeki *y*- ön sesinin yerine *d*- sesinin kullanıldığı bir diyalektin varlığı anlaşılmaktadır. *Yayık* (Ural) Irmağı'nın adının eski Bizans kaynaklarında Δάιχ "Dayıh" biçiminde yer alması Bulgar Türkçesinde *d*- ön sesinin varlığını ispatlayan bir başka linguistik delildir (Tekin 1987: 14).

Kuban Bulgarlarının torunları sayılan Karaçay-Malkarlıların konuştuğu dilin "Çerek" diyalektinde de ön ses olarak /d/ sesinin korunduğu bazı kelimeler tespit edilmiştir. Bunlardan biri, Eski Türkçedeki *yulduz* "yıldız" kelimesi bu diyalekte *dulduz* biçimindedir (Bayçorov 1989: 265).

Kuban Bulgar Türkçesinin *c*- diyalektine ait yazıtlarda şu kelimelere rastlanır:

coh "cenaze töreni" < Eski Türkçe *yoğ*

cal "yıl" < Eski Türkçe *yıl*

cer "yer" < Eski Türkçe *yer*

Yukarıda verilen örneklerden Kafkasya’da konuşulan Kuban Bulgar Türkçesinde Eski Türkçe söz başındaki *y-* sesinin *c-* ve *d-* seslerine dönüştüğü, Eski Türkçedeki *z* sesinin yerine */r/* sesinin, */ş/* sesi yerine */l/* sesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tarihteki Kuban Bulgar Türklerinin hâkimiyeti altında kalan topraklarda yaşamakta olan Adige (Çerkes) halkının dilinde tespit ettiğimiz bazı kelimeler Bulgar Türkçesinin karakteristik özelliklerini yansıtmakta ve bir dönem Kafkasya’da yaşayan Adigelerin (Çerkeslerin) ataları ile kültürel etkileşim içinde bulduklarını belgelemektedir.

Adige (Çerkes) dilinde Kuban Bulgar Türklerine ait olarak tespit ettiğimiz dört kelime şunlardır:

1- *çaku* (чакӀуэ) ~ *şaku* (шӀакӀуэ) “yamçı, yağmurluk” (Studenetskaya 1989: 263; Çelikkıran 1991: 149)

2- *dağ* (дагъэ) “yağ” (Gyaurgiyev-Sukunov 1991: 138; Çelikkıran 1991: 148)

3- *kamil* (къамыл) “kamuş kaval” (Çelikkıran 1991: 87)

4- *bec* (бедж) “örümcek” (Çelikkıran 1991: 115; Gyaurgiyev-Sukunov 1991: 206)

Bu kelimeleri fonetik açıdan tahlil ederek şu şekilde inceleyebiliriz:

1- *çaku* (чакӀуэ) ~ *şaku* (шӀакӀуэ) “yamçı, yağmurluk”

Kafkas erkek kıyafetinin önemli parçalarından biri olan yamçı, yumuşak keçeden yapılan ve sahibini yağmurdan ve soğuktan koruyan bir tür pelerindir. Kafkasya’da Türk dillerinde konuşan halkların dillerinde yamçı kelimesi değişik telaffuzlarla aynı kökene dayanır:

camçı ~ *camıçı* “Karaçay-Malkar”, *yamıçu* “Kumuk”, *yabınşı* “Nogay” (Otarov 1978: 19).

Üç Türk dilinde de yamçı kelimesinin kökü *yap-* ~ *cab-* “örtmek” fiiline getirilen dönüşlülük eki *-n* sesi ile türetilmiş *yabın-* ~ *cabın-* “örtünmek” fiiline dayanmaktadır. Bu kelimelerin Adige (Çerkes) dilinde yamçı anlamına gelen *çaku* (чакӀуэ) ~ *şaku* (шӀакӀуэ) kelimeleri ile benzerlik göstermediği açıktır. Öyle ise Adige (Çerkes) dilindeki bu kelimelerin Türkçe kökenli olduğunu ve Bulgar Türkçesinin fonetik özelliklerini gösterdiğini açıklamak için elimizde ne gibi deliller mevcuttur?

Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lûgatit –Türk adlı sözlüğünde “yağmurluk” anlamına gelen *yağku* ve *yaku* kelimeleri bulunmaktadır (Atalay 1998). Bu kelimelerin *yağ-* “yağmak” fiiline getirilen ve Türkçede eşya ismi türetmekte kullanılan *-ku* fiilden isim yapma ekiyle oluşturulduğu görülmektedir.

Ancak, Moğolca’da bulunan *daku* kelimesi birçok Türkoloğun aklını karıştırmış ve *d-* > *y-* ses değişmesinin tarihî yönü dolayısıyla Türkçedeki *yaku* kelimesinin

Moğolca bir alıntı olabileceğini düşünmelerine yol açmıştır (Poppe 1965: 153).

Altay Dilleri Teorisi'ne karşı çıkan ve onu tümüyle reddeden Alman Türkolog G. Doerfer, Türkçe ve Moğolcadaki ortak unsurların tamamının bir dilden diğer dile aktarılmış ödünçlemeler olduğunu ileri sürmektedir. Doerfer bu ödünçleme sırasında, ödünç alan dilin Moğolca, ödünç veren dilin ise Türkçe olduğu görüşündedir.

Doerfer bu görüşünden hareketle, Moğolca *daku* sözünün Proto-Türkçe **yaku* sözünden ödünçlendiğini, bu sözün Eski Türkçede *yaku* biçiminde yaşadığını ileri sürmektedir. Altay Dilleri Teorisi'ni savunan N. Poppe ise, söz başındaki d- sesinin daha eski ve aslı bir ses olduğunu, dolayısıyla Moğolca *daku* sözünün Türkçe *yaku* sözünden gelemeceğini belirterek şu soruları sormaktadır:

1) Neden **yaku* Ana Türkçe bir biçim olamaz? Ana Türkçe biçim neden **daku* olmalıdır? Hangi Türk dili (eski veya modern) söz başında *d sesini tertip etmemize imkân tanımaktadır?

2) Moğolca *daku* niçin Türkçeden bir alıntı olmalıdır? Eğer Ana Türkçedeki biçimi **yaku* idi ise, Moğollar söz başındaki y- sesini nasıl d- sesine çevirebilmişlerdir? y- sesinin d- sesi ile yer değiştirdiği ispatlanmış mıdır?

3) Doerfer Türkçenin *yaku* kelimesini Moğolcadan ödünç alamayacağını nasıl ispatlayacaktır? Eğer kelimenin Moğolca biçimi Türkçe biçiminden daha eski ise, niçin Moğollar onu Türkçeden ödünç almış olsunlar? Tam tersi neden olmasın?

4) Türkçe *yaku* ve Moğolca *daku* kelimelerinin ortak bir kaynaktan gelişmiş olmaları neden mümkün görülmesin? Şöyle bir gelişme niçin mümkün olmasın: Ana Türkçe **yaku* < **daku* > Ana Moğolca **daku* ? Eğer bu mümkünse, **daku* kelimesi niçin Ana Türkçe olarak kabul edilsin? Neden Ortak veya Ana Altayca olmasın? (Poppe 1965: 153)

Böylece Poppe, Türkçe *yaku* ve Moğolca *daku* sözlerinin ortak bir Ana Altayca diline ait eski bir kelime olabileceğini düşünmektedir.

Moğolca *daku* sözünün Macaristan'da yaşayan Kuman dilindeki izlerini süren Macar Türkolog I. Mandoky-Kongur, bu sözün Büyük Macar Ovası'nın Kuman bölgelerinde, yani özellikle Büyük Kumanistan ve küçük Kumanistan ile bunlara komşu Hajdúság, Bihar-Békés ve Csongrád eyaletlerinin Kuman bölgelerine yakın yerlerinde yaşatıldığını ifade etmektedir (Mandoky-Kongur 1979: 222). Mándoky-Kongur'a göre Macaristan'daki Kumanların dilinde yaşayan bu söz Moğolca'dan bir alıntıdır.

XIII. yüzyıl edebî Moğolcasına ait *daku* sözü günümüz Moğol diyalektlerinden Oyrat, Kalmuk, Halha ağızlarında *dah* biçiminde yaşamaktadır. Buryatça'da ise *daha* biçimindedir. Mançu-Tunguz dillerine de geçen bu kelime Mançuca ve Nanayca'da *daho*, Tunguzca'da *daku* biçiminde bulunmaktadır.

Tarihi Türk lehçelerinden Çağatayca'ya da *daku* biçiminde giren bu Moğolca kelime, çağdaş Türk lehçelerinden Kazakça'da *daka*, Kırgızca'da *daki* biçiminde bulunmaktadır.

Rusça *доха* (*doha*) "kürk, gocuk" kelimesinin kaynağı da Moğolca *daku* sözüdür.

Mándoky-Kongur, N. Poppe gibi *daku* sözünün çok eski bir ortak Asya sözü olabileceğini ve Türklerle Moğollar arasında müşterek kullanıldığını düşünmektedir (Mándoky-Kongur 1979: 224). Bu durumda, Moğolların tesiri altındaki bölgelerde *daku* sözü yayılırken, Türklerin tesiri altındaki bölgelerde *yaku* sözünün yayılmış olduğu söylenebilir. Nitekim Türkçe *yaku* kelimesi Orta Asya'da yaşayan Türk boylarından Baraba Tatarlarında *yagi*, Altaylarda *yaki*, Tuvalarda *çagi* biçimindedir.

Türkologların gözden kaçırdıkları bir husus vardır. Moğolca *daku* sözünün anlamı "gocuk, koyun postundan yapılmış kürk" iken, Türkçe *yaku* sözünün anlamı "yağmurluk"tur. Gocuk veya kürk insanı soğuktan koruyabilir fakat yağmurdan korunmak için ancak keçeden yapılmış bir pelerine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla Moğolca *daku* ve Türkçe *yaku* kelimelerinin içerdiği anlamlar ve fonksiyonları farklıdır.

Bu bilgilerin ışığında, Adige (Çerkes) dilinde yamçı-yağmurluk anlamına gelen *çaku* (чакыэ) ~ *şaku* (шакыэ) kelimelerinin Eski Türkçe *yaku* kelimesinden geldiği anlaşılmaktadır. XI-XIV. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'da konuşulan Kıpçak Türkçesinin en büyük sözlüğü olan Codex Cumanicus'ta *yaku* sözüne rastlanmaması, Adige (Çerkes) dilindeki *çaku*-*şaku* kelimelerinin ödünçlendiği tarihi daha eskilere götürmemizi gerektirmektedir. Bu kelimelerin fonetik yapısından elde ettiğimiz sonuç bizi Bulgar Türkçesi dönemine taşımaktadır.

Adige (Çerkes) dilinde "yamçı-yağmurluk" anlamına gelen kelimelerin ç- ve ş- sesleriyle başladığı dikkati çekmektedir. Bu durum Adige (Çerkes) dilinin fonetik yapısından kaynaklanmaktadır. Batı Adige lehçelerinde yer alan ç- sesi, Doğu Adige lehçelerinde ş- sesine dönüşür. "*çaku*" kelimesinde, söz başındaki ç- sesinin c- sesinden kaynaklandığı, dolayısıyla ödünçlenen bu kelimenin aslı biçiminin *caku* olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bulgar Türkçesinin önemli fonetik özelliklerinden birinin y- > c- ses değişmesi olduğu bilindiğine göre, Adige (Çerkes) dilinde "yamçı-yağmurluk" anlamına gelen *çaku* sözünün Bulgar Türkçesi *caku* sözünden alıntılandığı ve Doğu Adige lehçelerinde de *şaku* biçimine girdiği anlaşılmaktadır.

2. *dağ* (дагъэ) "yağ"

Adige (Çerkes) dilinde Bulgar Türkçesinin fonetik özelliklerini taşıyan bir başka Türkçe kökenli kelime "yağ" anlamına gelen *dağ* (дагъэ) sözüdür.

Eski Türkçede "yağ" anlamına gelen *yağ* kelimesinin içindeki -ağ ses grubu Kıpçak lehçelerinde -aw biçimine dönüşmüştür. Adige (Çerkes) diline komşu

Kafkasya'daki Türk lehçelerinde bu kelime *cau* (Karaçay-Malkar) ve *yav* (Kumuk, Nogay) biçimlerini almıştır.

Adige (Çerkes) dilinde "yağ" anlamına gelen *dağ* sözünde -ağ ses grubunun korunmuş olması, bu ödünç kelimenin de Kıpçaklardan daha eski bir döneme ait bir Türk dilinden bu dile geçtiğini göstermektedir. Kelimede ön ses olarak bulunan d-sesinin varlığı, Adige (Çerkes) dilindeki *dağ* (дагъэ) sözünün kaynağının da Bulgar Türkçesi olduğunu belgelemektedir. Kafkasya'da konuşulan Kuban Bulgar Türkçesinde ve Tuna Bulgar Türkçesinde, Eski Türkçeye göre söz başında y- sesi yerine d- sesinin bulunabileceği linguistik deliller vasıtasıyla bilinmektedir. Dolayısıyla, Adige (Çerkes) dilinde "yağ" anlamına gelen *dağ* (дагъэ) sözü Kuban Bulgar Türkçesinden alınmış bir kültür kelimesidir.

3. *kamıl* (къамыл) "kamuş kaval"

Bulgar Türkçesinde Eski Türkçedeki /s/ sesinin /l/ sesi ile karşılandığı fonetik açıdan ispatlanmış bir ses denkliliğidir. Bunun en yaygın örnekleri çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaşçada görülmektedir. Sözelimi:

Çuv. *alık* ~ Eski Türk. *eşik* "kapı" (Paasonen 1950: 3)

Çuv. *hıl* ~ Eski Türk. *kış* (Paasonen 1950: 38)

Karaçay-Malkar Türkçesinde de Kuban Bulgar Türkleri döneminden kalan ve /l/ sesini koruyan kelimeler bulunmaktadır. Bunlardan biri "kaşık" ve "tahta kürek" anlamlarına gelen *kalak* kelimesidir (Tavkul 2000: 237).

Adige (Çerkes) dilinde "kamuş kaval" anlamına gelen *kamıl* (къамыл) sözünün Bulgar Türkçesinde "kamuş" anlamına gelen *kamıl* sözünden alıntılandığı açıktır.

4. *bec* (бедж) "örümcek"

Adige (Çerkes) dilinde "örümcek" anlamına gelen *bec* (бедж) kelimesinin Türkçe kökenli olduğunu ileri sürmek, bu dilin kendi içindeki bir takım fonetik kuralları ve ses değişmelerini göz önünde bulundurmadan mümkün değildir. Adige (Çerkes) diline özellikle Kıpçak Türkçesinin bir lehçesi olan Karaçay-Malkar Türkçesinden geçtiği bilinen bazı kelimelerde yer alan -g ve -ng seslerinin -c sesine dönüştüğü bilinen bir fonetik hadisedir. Sözelimi:

Adig. *becm* ~ *becme* "pişirilmiş mayalı hamur" < Krç.Mlk. *begene* (Habiçev 1980: 51)

Adig. *belcılı* "ünlü, meşhur" < Krç.Mlk. *belgili* (Habiçev 1980: 98)

Adig. *tenciz* "deniz" < Krç. Mlk. *tengiz* (Gyaurgiyev-Sukunov 1991: 146)

Dîvânü Lûgatî't-Türk'te tespit ettiğimiz "örümcek" anlamına gelen *bög* kelimesinin Adige (Çerkes) dilinde aynı anlama gelen *bec* (бедж) kelimesinin kaynağı

olduğu yukarıdaki bilgilerin ışığında anlaşılmaktadır. Ancak bu bilgiler bu alıntının tarihini ortaya çıkarmada yeterli değildir.

Codex Cumanicus'ta "örümcek" kelimesinin Kıpçak Türkçesi karakteri kazanarak, son sesteki -g ünsüzünün çift dudak ünsüzü -v sesine değişmesiyle, *böv* biçimini aldığı görülmektedir (Kuun 1981: 302). Kafkasya'da konuşulan Kumuk Türkçesinde de bu kelime *böv* biçimindedir. Öyle ise Adige (Çerkes) dilindeki alıntının daha eski bir döneme ait olması gerekir. Kelimenin bazı Adige lehçelerinde aldığı *begı* şekli ve Adige diline komşu Kafkas dillerinden Abazacada mevcut olan *bag* biçimi, akla Bulgar Türkçesinin bir fonetik özelliğini getirmektedir. Bu fonetik özellik, Bulgar Türkçesinde ince ünlülerin kalınlaşması (velarisation) hadisesidir. Bunun örneklerine günümüzde Çuvaşçada rastlanmaktadır. Örneğin:

Çuv. *kaban* "büyük ot yığını" < Kazan Tat. *kiben* ~ Krç.Mlk. *geben*

Çuv. *kağır* "geçirmek" < Kazan Tat. *kekir*- ~ Krç.Mlk. *kekir*-

Çuv. *par* "vermek" < Kazan Tat. *bir*- ~ Krç.Mlk. *ber*-

Kuban Bulgar Türkçesinin mirasçısı olan Karaçay-Malkar Türkçesinde de bazı kelimelerde ince ünlülerin kalınlaşmasının örnekleri mevcuttur. Sözgelimi:

Krç.Mlk. *çır* "iç yağı" < Eski Türk. *çir*

Krç. Mlk. *cıyırma* "yirmi" < Eski Türk. *yegirmi*- *yigirmi*

Krç. Mlk. *kam* "ırmak" < Eski Türk. *kem*

Örümcek kelimesinin bazı Adige lehçelerinde aldığı *begı* biçimi ile Abazacadaki *bag* şekli, Bulgar Türkçesinde ince ünlülerin kalınlaşması fonetik hadisesine uygunluk göstermektedir. Eski Türkçedeki *bög* biçiminin Bulgar Türkçesinde kalınlaşarak **bog* veya **bag* biçimlerini almış olması muhtemel görünmektedir. Kelime buradan Abazacaya *bag* biçiminde girerken, Adige (Çerkes) lehçelerinde *begı* > *becı* > *bec* biçimlerini almıştır. Kelimenin aslı biçiminin Bulgar Türkçesinde kalın ünlüyle bulunduğu bir başka ipucu "örümcek" kelimesinin Karaçay-Malkar Türkçesindeki karşılığı olan *gıby* kelimesidir. Karaçay-Malkar diyalektlerinde *gıby*-*gubı*-*gabı* (Habiçev 1980: 37) biçimlerinde bulunan bu kelimenin metatez yoluyla **bog* veya **bag* biçimlerinden ortaya çıktığı görülmektedir.

Sonuç

Kuban Bulgar Türklerine ait eski Türkçe sözlerin bugün Adige (Çerkes) dilinde yaşaması dilbilimi ve kültür tarihi açısından çok önemlidir. Kuban Bulgar Türklerine ait bu kelimelerin bugün Adige (Çerkes) dilinde bulunması eski Çerkes boylarının daha M.S. 3. yüzyıldan itibaren Kafkasya'yı ellerine geçiren eski Türk kavimlerinin siyasî ve kültürel etkileri altına girdiklerini ve aralarında bir kültürel etkileşim yaşandığını belgelemektedir. Bu da bugünkü Kafkasya halklarının sahip oldukları

kültürün ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde eski Kafkas kavimlerinin yanı sıra kuzeyden gelen eski Türk kavimlerinin de önemli oranda paylarının bulunduğunu ispatlamaktadır.

Adige (Çerkes) dilinin derinlemesine incelenmesiyle eski Türkçe dönemine ait daha pek çok arkaik Türkçe kelimenin ortaya çıkarılması mümkün olabilecektir. Çerkesleri kültürel yönden etkileyen Hun, Bulgar, Avar, Peçenek, Hazar, Kıpçak gibi pek çok eski Türk kavminin dillerine ait izler bugün Adige (Çerkes) dilinde yaşıyor olabilir.

Kaynaklar

- AŞEMEZ H. (1973) Adıgey (Çerkesya)'in Kısa Tarihi. *Kafkasya Kültürel Dergi* (İstanbul), X (39-42): 36-89.
- ATALAY Besim (1998) *Divanü-Lugat-İt Türk Tercümesi*, 4 Cilt .-Ankara: TDK Yayınları.
- AVCIOĞLU Doğan (1982) *Türklerin Tarihi*.-İstanbul: Tekin Yayınevi.
- BAYÇOROV S.Ya. (1989) *Drevnetürkskie Runičeskie Pamyatniki Evropy*.-Stavropol.
- ÇELİKKIRAN Mehmet Yasin (1991) *Türkçe-Adigece Sözlük=Turku-Adige Guşçal*.-Maykop.
- FEHER Geza (1943) Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri. II. *Türk Tarih Kongresi: İstanbul, 20-25 Eylül 1937: 290-320*.-İstanbul: Kenan Matbaası.
- FEHER Geza (1984) *Bulgar Türkleri Tarihi*.-Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları
- GOMBOCZ Zoltan (1912) *Die bulgarisch-türkisch lehnwörter in der ungarischen*.-Mso,Fu.
- GROUSSET Rene (1980) *Bozkır İmparatorluğu*.-İstanbul: Ötüken Neşriyat
- GYAURGİYEV H.Z.-H.H. Sukunov (1991) *Şkolnyj Russko-Kabardinskiy Slovar*.-Nalçik: Nart.
- HABİÇEV M.A. (1980) *Vzaimovliyanie Yazikov Narodov Zapadnogo Kavkaza*.- Çerkesk.
- KURAT Akdes Nimet (1972) *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri Ve Devletleri*.-Ankara: Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- KUUN G. (Ed.) (1981) *Codex Cumanicus*.-Budapest.
- MANDOKY-KONGUR I. (1979) Macaristan'daki Kuman Dilinin Moğolca Unsurları. *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri*.-Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 221-229.
- MILLER M. (1985) Balkar Türkleri. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (İstanbul), (8): 38-44.
- OTAROV İ.M. (1978) *Professionalnaya Leksika Karaçayevu-Balkarskogo Yazıka*.-Nalçik: Elbrus.
- PAASONEN H. (1950) *Çuvaş Sözlüğü*.-İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- POPPE Nicholas(1965) *Introduction to Altaic linguistics*.-Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- STUDENETSKAYA Ye. N. (1989) *Odejda Narodov Severnogo Kavkaza XVIII-XX vv*.-Moskva: Nauka.
- TAVKUL Ufuk (1993) *Kafkasya Dağlılarında Hayat Ve Kültür. Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı Ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*.-İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- TAVKUL Ufuk (2002) The Socio-Linguistic Aspect Of Cultural Interaction Among The Peoples Of The Caucasus. *Acta Orientalia*, 55 (4), 353-377.
- TEKİN Talat (1987) *Tuna Bulgarları ve Dilleri*.-Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN Talat (1988) *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*.-Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YILDIZ Cevdet. (1977) Adige Dili Ve Edebiyatı. *Kafkasya Üzerine Beş Konferans*: 39-94.-İstanbul: Kafkas Kültür Derneği Yayınları.

Resimler

[Resim 1. 19. yüzyılda bir Adige](#)

[Resim 2. Kafkasya'da Adige Dilinin Konuşulduğu Bölgeler](#)

[Resim 3. Karaçay'da Kuban Bulgarlarına Ait Bir Yazıt](#)

[Resim 4. Kafkasyalı](#)

Ufuk Tavkul

Doç.Dr, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. Kafkas araştırmaları.

Adres: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, 06100 Sıhhiye – Ankara.

E-posta: utavkul@humanity.ankara.edu.tr

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 21 Aralık 2006

Yayına kabul edildiği tarih: 7 Mart 2007

E-yayın tarihi: 29 Haziran 2007

Çıktı sayfa sayısı: 12

Kaynak sayısı: 24